

translated into foreign languages, with the definition of the role of the poet and his activity in the English literary world, with the description of the chronological and qualitative characteristics of the translations of his literary works, with the definition of position of the Ukrainian and foreign translators, poets and writers in the presentation of Taras Shevchenko's works on the foreign literary landscape, with the recognition of the most famous translator's of Shevchenko, with the study of the background knowledge and its influence on the accuracy and artistic features of the translation.

Key words and phrases: Shevchenko, literary translation, background knowledge, national culture, foreign translations.

Стаття надійшла до редколегії
04.07.2014 р.

УДК 811.161. 2. 276.1"18"

Тетяна Сукаленко

Історичний типаж «лях / поляк» у поезії Т. Г. Шевченка

У статті розроблено модель опису історичного типажу «лях / поляк», зафіксованого в поезії Т. Г. Шевченка з урахуванням його поняттєвих, образних і ціннісних характеристик.

Ключові слова: типаж, лінгвокультурний типаж, історичний типаж «лях / поляк», поняттєві, перцептивно-образні й ціннісні характеристики.

Постановка наукової проблеми та її значення. Теорія лінгвокультурних типажів – актуальний напрям дослідження в сучасній лінгвістиці. Серед великого різноманіття лінгвокультурних типажів виділяються історичні – «узагальнені впізнавані образи носіїв певної лінгвокультури, референтною основою яких є особистості, які реально існували і справили помітний вплив на відповідну культуру» [5, с. 5].

На думку В. В. Дерев'янської та Є. В. Гуляєвої, «історичні типажі мають національно-культурну специфіку соціуму, до якого вони належать, і своєю поведінкою відповідають нормам і ціннісним орієнтирам певної лінгвокультури» [5, с. 21; 4, с. 25].

Лінгвокультурний типаж «репрезентує “соціальне обличчя” епохи, конкретного історичного часу, несе відбиток епохи, класового чи станового походження» [6, с. 1].

Лінгвокультурний типаж «може спрощуватися до таких понять, як «імідж», «образ», «амплуа», «роль», «персонаж» [6, с. 134].

Услід за О. О. Дмитрієвою образ трактуємо як «складник лінгвокультурного типажу». Образ виступає як «візуальний інструмент для його моделювання. Використовуючи художні тексти під час опису лінгвокультурного типажу, ми стикаємося з таким літературознавчим поняттям, як “персонаж”» [6, с. 141].

Важливо наголосити, що «персонаж фікціональний, вигаданий, на відміну від реальної людини, з іншого боку, персонаж конкретний, на відміну від соціальної ролі чи соціального стереотипу. Лінгвокультурний типаж може конкретизуватися як персонаж художнього твору, але типаж є узагальненням реально існуючих історичних осіб або вигаданих персонажів» [8, с. 17; 6, с. 142].

До історичних типажів російської лінгвокультури належать: «російський інтелігент», «російський чиновник», «купець» (В. І. Карасик), «козак», «гусар», «світський москвич», «декабрист» (О. О. Дмитрієва), «російський дворянин» (Ю. О. Кwartовкіна); до важливих типажів англійської лінгвокультури належать: «англійський аристократ» (Т. А. Івушкіна), «англійська лицар» (Є. Ю. Скачко), «британська королева» (І. А. Мурзінова), «англійський колоніальний службовець» (В. В. Дерев'янська). Українська лінгвокультура представлена найбільш частотними історичними типажими *чиновник*, *москаль*, *козак*, *лях*, *князь*, *гетьман* та ін., зафіксованими в українському художньому дискурсі XIX ст.

Художні тексти, як пише О. О. Дмитрієва, з одного боку «містять деяку суб'єктивну оцінку, оскільки опис належить певному автору, з іншого – він спирається на існуючий у свідомості образ, побудований на уявленні про певний лінгвокультурний типаж. У зв'язку з архаїко-історичною

сутністю модельованих нами типажів XIX ст., тексти презентують всі їх сторони і, крім того, дають змогу оцінити специфіку комунікативної поведінки» [6, с. 76].

В. В. Дерев'янська виокремлює такі різновиди історичних лінгвокультурних типажів: 1. «Соціально-класові історичні типажі, що характеризують типи особистостей, які виділяються на основі їх належності до певного соціального класу (британський колоніальний службовець, вікторіанський джентльмен, англійський аристократ, англійський денді та ін.). 2. Подієві історичні типажі, які характеризують типи особистостей, що виділяються на основі конкретної історичної події (революціонер, декабрист, дуелянт та ін.)» [5, с. 21–22].

Існує багато прикладів типажів, які несуть у собі ознаки і соціально-класовості, і подієвості. Зразком такого типу є «лях / поляк». Дослідження творчості Т. Г. Шевченка дає можливість відповісти на питання про світобачення поетом цього типу, простежити тенденції слововживання назв «лях / поляк», визначити типові конотації, які їх супроводжують. Проаналізуємо зазначений типаж із позицій методики опису, яка включає встановлення його поняттєвих, образно-перцептивних і ціннісних характеристик (в основу статті покладені теоретичні напрацювання і схеми, запропоновані О. О. Дмитрієвою і В. І. Карасиком).

Проаналізуємо поняттєві характеристики зазначеного концепту, які є «смысловим каркасом лінгвокультурного типу» й наділені важливими ознаками, зафіксованими в словникових дефініціях і певних контекстах [2, с. 42].

На думку О. О. Дмитрієвої, поняттєва сторона концепту – «це мовна фіксація концепту, його позначення, опис, структура ознак, дефініція, порівняльні характеристики стосовно того чи іншого ряду концептів, які ніколи не існують ізольовано, їх найважливіша особливість – голографічна багатовимірна вмонтованість у систему нашого досвіду» [6, с. 120].

У словниках сучасної української літературної мови слово *лях* визначається так: *лях* – поляк [14, с. 582] і дається з позначкою історичне. Аналогічне значення слова *лях* спостерігаємо і в словнику Б. Д. Грінченка [3, с. 393].

Для розуміння стосунків українців і поляків важлива інформація Універсального словника-енциклопедії, де зазначається: «ляхи – староукраїнська назва поляків, яка вперше фіксується в «Повісті минулих літ» та інших літописах; у нові часи слово має зневажливу конотацію та вживається на позначення польської шляхти» [15, с. 803].

Типаж «лях / поляк» займає помітне місце у творчості Т. Г. Шевченка. Це зумовлено значною роллю польського населення в подіях XIX ст., які відбувалися на українських територіях. Як засвідчують історичні дані, «поляки на Правобережній Україні та в Східній Галичині розселилися окремими етнографічними общинами в межах суцільного українського масиву. Такі особливості мала польська колонізація в Україні. У XVIII ст. на Правобережжі налічувалося 350 тис. католиків, серед них була й певна частина окатоличених українців, але переважали все-таки поляки. В Україні розселилися польські поміщики, шляхта, а пізніше □ колоністи й військові осадники. Тривалий час поляки живуть на Поділлі, в Києві, Львові, окремі польські села є в Чернігівській області, Криму. У міжріччі Буга та Дністра 1775 р. були засновані польські поселення. У той час деяких поляків переселила царська влада в райони Донбасу й у Катеринославську губернію. З 1845 р. переселенці з Польщі з'явилися і в інших районах України. За останнє десятиліття XIX ст. поляки з Привісленського краю виїжджали у Волинську губернію. До 1897 р. їх прибуло майже 90 тис.» [12].

Звернення до творчості Т. Г. Шевченка показує його і позитивне, і негативне ставлення до типу «лях / поляк». Ця ж тенденція простежується і в поезії польських романтиків «української школи»: «Стереотип ляха виконує певну суспільну та естетичну функцію у творчості поетів „української школи“. Він представлений з двох полярних точок зору в залежності від переконань та інтенцій того чи іншого поета, що заслуговує на увагу. Здавалося б, автостереотип мав бути однозначно позитивним, проте митці пограниччя створили амбівалентний образ представника польської нації» [1, с. 12].

М. В. Брацка справедливо зауважила: «Неабиякий вплив на формування поглядів представників „української школи“ мала й українська фольклорна традиція, яка у ставленні до поляків демонструвала дві тенденції. Одна з них трактує ляха як споконвічного козацького ворога, людину „іншої“, „ляської“ віри. У ході історичних подій національне значення слова „лях“ майже зникло; „лях“ став рівнозначним із „паном“ (тобто набув соціального семантичного забарвлення). Друга тенденція несподівано бачила ляха „своїм“, хоча він жив за мовним і релігійним бар'єром. Такі два стереотипи можна простежити в поезії „української школи“. Найповніше позитивний образ поляка – королівської особи – представлений у поемі Е. Ізопольського, в якій, завдяки турботливості та батьків-

ському ставленню до українського народу, зокрема, до козаків, Стефан Баторій стає “своїм”, рідним, близьким королем» [1, с. 12]. Ці історичні стереотипи виявляють значну стійкість, про що, зокрема, свідчать дані словника В. В. Жайворонка «Знаки української етнокультури»: лях (зменшено-іронічне – *ляшеньки*) 1) «стара народна назва поляків; *ляшва* – зневажливо про поляків; 2) лях – також синонім до табуйованого наймення *чорт*; очевидно, пов’язано із часами політичного протистояння українців і поляків, що не раз бувало в історії відносин двох сусідніх народів; перенесена назва пояснюється також зовнішнім виглядом уявлюваного чорта, – убирається, як пан (пан-лях)» [7, с. 346]. Утім малороси ненавиділи в ляхові не поляка, а «пана». Звідси й з’являються відповідні словосполучення на позначення ляха – «ляшки-панки» або «пани ляхи» [10].

Слід зазначити, що Т. Г. Шевченко товаришував із поляками, добре знав польську мову, цікавився польською літературою, у нього було багато друзів, знайомих серед учасників визвольного руху [9, с. 92], а тому в його творчості виявляється і позитивний складник типажу «лях / поляк», про що свідчить його вірш «Полякам», присвячений Броніславу Залеському: *Ще як були ми козаками, А унії не чуть було, Отам-то весело жилось! Братались з вольними ляхами ...* («Полякам», с. 48).

Український поет у зазначеному вірші висловлює революційно-демократичні ідеї українсько-польського порозуміння і дружби. Вірш написано в умовах щільних контактів із польськими вигнанцями, тому наприкінці вірша ми простежуємо нейтральне звернення до поляків *ляше: Отак-то, ляше, друже, брате! <...> Подай же руку козакові І серце чистеє подай!* («Полякам», с. 48).

Звертаючися до основ світогляду Т. Г. Шевченка, І. Я. Франко робить висновок: «Уявляючи собі контекст цього вірша, ми повинні міркувати так: під впливом свіжих розмов із поляками або якогось свіжого благодіяння з їх боку Шевченку приходить думка, що все-таки ті ляхи – гарні люди і жити з ними на волі – *wolni z wolnymi, gówni z gównymi* – було б дуже добре» (цит. [за: 13]).

Крім зазначеного, дещо ідеалізованого в поезіях Т. Г. Шевченка переважає опис національно визвольних змагань, а тому образ поляка отримує негативну характеристику.

Серед образно-перцептивних характеристик переважають такі: *лях* постає, передусім, як ворог козака: *... Як москалі, орда, ляхи Бились з козаками...* («Тарасова ніч»); *Ляхи, уніяти Налітають – нема кому Порадоньки дати* (Т. Г. Шевченко «Тарасова ніч»); *А козаки, як та хмара, Ляхів обступали* (Т. Г. Шевченко «Тарасова ніч»); *... Як виріжуть гайдамаки Ляхів в Україні, Як він буде панувати, Коли не загине* (Т. Г. Шевченко «Титар»); *За кров і пожари Пеклом гайдамаки ляхам оддадуть* (Т. Г. Шевченко «Свято в Чигирині»); *А козаки, як та хмара, Ляхів обступали* («Тарасова ніч»); *Заспівали козаченьки Пісню тії ночі, – Тії ночі кривавої, Що славною стала Тарасові, козачеству, Ляхів що приспала* («Тарасова ніч»); *...Де кров ляха, татарина Морем червоніла – Вернітєся!» – Не вернеться, Навіки пропали!* («До Основ’яненка»); *... страшний суд Ляхи в Україну несуть – І заридують чорні гори* («Свято в Чигирині»); *Погуляли Купою на купі Од Києва до Умані Лягли ляхи трупом* («Гонта в Умані»).

Зазначена характеристика відбивала народне світосприйняття, що засвідчують роботи М. Костомарова, який зазначав, що «малороси дивилися на ляха як на ворога Русі, російської віри, російського народу» [10].

Козаки бажали ляхам відчувати страждання і моральні муки, суворе покарання, про що свідчать такі контексти: *Муки ляхам, муки! Муки страшної, щоб пекло Тряслося та мліло!* («Червоний бенкет»); *Як Залізник, Гонта ляхів покарав. Столітні очі, як зорі, сіяли, А слово за словом сміялось, лилось: Як ляхи конали, як Сміла горіла* («Епілог»); *А серед базару Стоїть Гонта з Залізником, Кричать: “Ляхам кари! Кари ляхам, щоб каялись!” І діти карають* («Бенкет у Лисянці»); *Затопили, закричали: “Карай ляха знову!”* («Гонта в Умані»).

Отже, «хронотопами виявлення взаємостосунків “свого”–“чужого” – ляха й козака стали історичні конфлікти: козацькі війни, події Барської конфедерації та Коліївщини» [1, с. 12].

Важливою рисою, що відрізняє ляха, наприклад, від козака, є те, що він був католиком, недовірком. Католик в очах українця, як зауважив М. Костомаров, був і тепер залишається в невідгідному світлі [10]: *... іде Ярема, Та не до Оксани, Не в Вільшану на досвітки, – До ляхів поганих У Черкаси* («Треті півні»). У поезії Т. Г. Шевченка лях виступає ворогом православної віри: *Ляхи задумалися стоя, Хоч і запеклі «Що ж тепер? Панове, ради! Поміркуєм, Тепер з ним нічого робить, Запалим церкву!»* (Т. Г. Шевченко «Титар»).

Ураховуючи належність Правобережної України до Польщі, слід зазначити, що поляки мали привілейоване становище того часу й перебували в опозиційних стосунках щодо віри: «У пограничній ментальності “польська Україна” трактувалася як самобутній у своїй природній і культурній

інакшості регіон давньої Речі Посполитої обох народів, будучи органічною частиною цілісної, багатоетнічної сукупності. У такому розумінні “поляком” був не лише лях, але й литвин чи русин. Адже “польськість” була основною категорією, яка, по суті, обумовлювала єдність державної традиції і ряду цінностей, пов’язаних з цією єдністю, таких як політична і моральна свобода та повага до християнської віри або ненависть до будь-яких виявів деспотизму. У свою чергу назва “українець” – у регіональному значенні – часто стосувалася поляків, які народилися і проживали в Україні (*gente Ruthenus, natione Polonus*), відтак вважали цю територію своєю Батьківщиною. На думку деяких дослідників (Г. Грабович), резонанс української тематики був логічним наслідком напруження і конфлікту, який супроводжував погляд на Україну як юридично-історичний компонент старої Речі Посполитої, та усвідомлення того, що історична, “польська Україна” пережила себе. Це найчіткіше виявила погранична самототожність Ю. Словацького та представників “української школи”» [1, с. 8–9].

Велика роль у стилізації історичної доби також належить стереотипним епітетним словосполученням, відбитим у поезії Т. Г. Шевченка. Слушно зауважує В. В. Красавіна, «епітет – традиційний засіб, який найвиразніше передає особливості жанру, індивідуального стилю письменника, характеризує стиль літературного напрямку та художньої мови відповідного періоду. Досліджувана система епітетів поглиблює уявлення про національно-історичну мовну картину світу, особливості її репрезентації в індивідуальній мовотворчості» [11, с. 7]. Створюючи портрет ляха, Т. Г. Шевченко наголошує на епітетних словосполученнях (вражі, кляті, скажені), змістом яких є негативні риси вдачі, характеру: *вражі ляхи* вживається як лайливе на позначення «чортів, бісів»: *Бенкетують вражі ляхи – Наше безголов’я* («Тарасова ніч»).

Порівняння *ляхи як скажені собаки* вживається також як лайка: *Шануйтеся ж, вражі ляхи, Скажені собаки: Йде Залізняк Чорним шляхом, За ним гайдамаки* («Свято в Чигирині»).

У поезії «Тарасова ніч» фіксуємо епітет *кляті ляхи*, який уживається на позначення тих, яких клянуть, проклинають; огидні, ненависні: *Нехай, кляті, бенкетують, Поки сонце зайде, А ніч-мати дасть пораду, – козак ляха знайде* («Тарасова ніч»).

На позначення образу ляха Т. Г. Шевченко вживає епітет *скажені* – тобто ті, які легко втрачають самовладання, нестримні в гніві; несамовиті, нестямні: *Ревуть, мов скажені, Ревуть ляхи, а поставець По столу гуляє* («Конфедерати»); *Ще день Україну катували Ляхи скажені; ще один, Один, останній, сумували І Україна, і Чигрин* («Треті півні»).

Пор.: у поетичних творах польських романтиків «української школи» «стереотипними рисами ляха-магната є свавільність, жорстокість, пиха і самолюбство, непошана до пам’яті предків» [1, с. 12].

Звернення до творчості Шевченка, а також інших письменників XIX ст. показує, що слово *лях* було в активному вжитку і вступало в синонімічні відношення зі словом *поляк*. У ньому можуть бути і позитивні конотації (пор. *друзе, ляше*), і негативні.

Висновок. У творах Т. Г. Шевченка позитивна конотація в слові *лях* з’являється в разі відбиття ним позитивного або нейтрального ставлення й пов’язана з передачею тогочасних революційно-демократичних підходів до міжнаціональних стосунків: *Обіззавсь Тарас Трясило Віру рятувати, Обіззався, орел сизий, Та й дав ляхам знати! Обіззався пан Трясило: «А годі журились! А ходім лиш, пани-брати, З поляками битися!»* («Тарасова ніч»). У цьому контексті слово *лях* виступає близьким синонімом слова *поляк*. У контекстах, що висвітлюють національно-визвольні змагання XIX ст., слово *лях* відбиває тогочасні народні конотації, а також тогочасні тенденції народного слововживання. Це призводить до того, що в цих поетичних творах ми не фіксуємо синонімічного позначення *поляк*. Подальший розвиток українського літературного слововживання призвів до переходу слова *лях* із наявною в нього негативною конотацією до розряду застарілих. Про це, зокрема, свідчить словник української мови. Отже, типаж «лях / поляк» у творчості Т. Г. Шевченка відбиває два світоглядні підходи – революційно-демократичний і народно-визвольний. Відповідно до цього типаж «лях / поляк» має амбівалентну конотацію.

Джерела та література

1. Брацка М. В. Дискурс козацтва в поезії «української школи» польського романтизму : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.05 «Порівняльне літературознавство» / М. В. Брацка. – К., 2005. – 20 с.
2. Васильєва Л. А. Лингвокультурный типаж «британский премьер-министр»: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 – «Германские языки» / Васильєва Л. А. – Нижний Новгород, 2010. – 145 с.
3. Грінченко Б. Д. Словарь української мови. – Т. 1–4 / Б. Д. Грінченко. – К. : [б. в.], 1958–1959 (перевиданий).

4. Гуляева Е. В. Лингвокультурный типаж «американский адвокат» : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 «Теория языка» / Е. В. Гуляева. – Волгоград, 2009. – 177 с.
5. Деревянская В. В. Лингвокультурный типаж «британский колониальный служащий» : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 «Теория языка» / В. В. Деревянская. – Волгоград, 2008. – 216 с.
6. Дмитриева О. А. Лингвокультурные типажы России и Франции XIX века : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / О. А. Дмитриева. – Волгоград, 2007. – 374 с.
7. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
8. Карасик В. И. Лингвокультурный типаж: к определению понятия / В. И. Карасик, О. А. Дмитриева // Аксиологическая лингвистика: лингвокультурные типажы : сб. науч. тр. / под ред. В. И. Карасика. – Волгоград : Парадигма, 2005. – С. 5–25.
9. Кондрацький А. А. Поляки на Україні в X–XIX ст. / А. А. Кондрацький // Укр. іст. журн. – 1991. – № 12. – С. 83–96.
10. Костомаров Микола. Історія української літератури XIX століття [Електронний ресурс] / Микола Костомаров. – Режим доступу : <http://www.ukrlit.vn.ua/info/xix/trhpf.html>
11. Красавіна В. В. Структурно-семантичні, стилістичні та текстові функції епітета в історичному романі (на матеріалі творів другої половини XIX – першої половини XX ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. В. Красавіна. – К., 2005. – 20 с.
12. Макарчук С. А. Етнографія України [Електронний ресурс] / С. А. Макарчук. – Режим доступу : <http://ukrlibrary.com.ua/books/16/3/22/2203.html>
13. Мацько Л. І. Риторика [Електронний ресурс] / Л. І. Мацько. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/19310710/ritorika/ritorichniyu_analiz
14. Словник української мови. – К. : Наук. думка, 1970. – 1980.
15. Універсальний словник-енциклопедія. – К. : Ірина, 1999. – 1551 с.

Сукаленко Татьяна. Исторический типаж «лях / поляк» в поэзии Т. Г. Шевченко. Цель статьи заключается в доказательстве положения о существовании частотного типажа «лях / поляк» в поэзии Т. Г. Шевченко и составлении его лингвокультурной характеристики по данным украинского языка. В работе предлагается новый подход к языковому моделированию национального характера – описание лингвокультурных типажей, представляющих собой узнаваемые обобщенные образы представителей определенных социальных групп, чье поведение было обусловлено общими этнокультурными доминантами и оказало существенное влияние на формирование коллективного мировосприятия в Украине. Настоящая статья представляет промежуточные результаты исследования типажа «лях / поляк», выполняемого в русле лингвокультурологии. Автор статьи исследует поведенческие характеристики типизируемой личности ляха через призму поэзий Т. Г. Шевченко, опираясь на теоретические основания, изложенные в ряде публикаций профессора В. И. Карасика, посвященных новому направлению в лингвокультурологии – теории лингвокультурных типажей. Объектом изучения является типаж «лях / поляк», в качестве предмета анализа рассматриваются понятийные, перцептивно-образные и ценностные характеристики данного типажа в поэзии Т. Г. Шевченко.

Ключевые слова: типаж, лингвокультурный типаж, исторический типаж «лях / поляк», понятийные, перцептивно-образные и ценностные характеристики.

Sukalenko Tetaina. The Historical Type ‘Lyakh / Pole’ in T. Shevchenko’s Poems. The article is aimed at providing the evidence that in T. Shevchenko's poems there existed the frequency type ‘Lyakh (Pole)’. Special regard is paid to working out its linguistic-cultural characteristics on the data of the Ukrainian language. The research work introduces a new approach to linguistic modeling of national character through the description of linguistic-cultural types as recognizable generalized images of representatives from social groups, whose conduct was preconditioned by common ethnical-cultural dominants and affected the process of formation of collective mentality in Ukraine. The present report shows the intermediate results of the analysis of the type ‘Lyakh (Pole)’ in the linguistic-cultural aspect. The author considers behavioristic parameters of the typified individuality of the ‘Lyakh (Pole)’ in T. Shevchenko's poems guided by the ideas, suggested in several publications of prof. V. I. Karasik, devoted to the new trend in linguistic-cultural studies – the theory of linguistic-cultural types.

The object of the analysis is the type ‘Lyakh (Pole)’, as its subject the author views conceptual, perceptual-pictorial and evaluative characteristics of the type in T. Shevchenko's poems.

Key words: type, the linguistic-cultural type, the historical type ‘Lyakh / Pole’, conceptual, perceptive-imagery and value characteristics.

Стаття надійшла до редколегії
05.08.2014 р.